

Особливості розвитку сучасних урбанізаційних процесів у Чеській Республіці

Проаналізовано тенденції розвитку урбанізаційних процесів у Чеській Республіці на рубежі ХХ–ХХІ ст. Розглянуто загальні особливості розселення міського населення у Чехії через призму його регіональної диференціації. Виявлено чинники, які обумовили прискорені темпи розвитку урбанізації в країні. Проведено групування окресів за рівнем урбанізації. Для аналізу розселення міського населення Чехії по районах (окресах) і краях розраховано індекси урбанізованості територій країв і окресів та індекси лідерства їхніх адміністративних центрів. Розглянуто особливості розвитку найбільших міст й агломерацій Чехії. Виявлено проблеми і перспективні напрями розвитку урбанізаційних процесів у Чеській Республіці.

Ключові слова: агломерація, край, місто, окрес, особливості розселення, міське населення, урбанізаційні процеси, урбанізація, індекс урбанізованості.

Постановка наукової проблеми та її значення. В умовах зростання кількості міського населення у світі актуальною постає потреба проведення просторового аналізу сучасних урбанізаційних процесів в окремих країнах і регіонах світу із суспільно-географічних позицій. Незважаючи на стрімке збільшення кількості міського населення в країнах, що розвиваються, у високорозвинених країнах Європи при високому рівні урбанізації водночас спостерігається зниження темпів розвитку урбанізаційних процесів унаслідок дії різноманітних факторів. У різних регіонах Європи проявляються помітні просторові відмінності у рівнях урбанізації територій окремих країн. Серед країн Центрально-Східної Європи виділяється Чеська Республіка (ЧР), де в останні десятиліття в розвитку урбанізаційних процесів проявилися певні тенденції, які раніше не спостерігалися. Тому актуальним видається проведення країнознавчого аналізу особливостей розвитку сучасних урбанізаційних процесів у Чеській Республіці як найрозвиненішій країні регіону.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Вивченню загальних особливостей та тенденцій у розвитку урбанізаційних процесів у Чеській Республіці присвячено багато праць чеських науковців. Урбанізаційні процеси в Чеській Республіці досліджують такі чеські вчені, як Й. Вобеца [14], М. Гампл [9; 10], Л. Міштера [3], Й. Мюллер [9], Л. Сікора [12], З. Чермак [8; 9] та ін. Особливу увагу чеські дослідники звертають на розвиток сучасних субурбанізаційних процесів у країні, вивчення особливостей розселення міського населення і функціонування найбільших міських агломерацій країни. Більш детально розглядають особливості розвитку процесів субурбанізації в країні чеські вчені М. Оуржеднічек, П. Шпачкова й Я. Новак [11]. Слід зазначити, що на кафедрі соціальної географії і регіонального розвитку Карлового університету (м. Прага) створено спеціальний сайт, на якому розміщують результати наукових досліджень, присвячених аналізу особливостей розвитку урбанізаційних процесів у країні [13]. Водночас у вітчизняних дослідженнях домінує переважно аналіз загальних питань, які стосуються розвитку демографічних й урбанізаційних процесів у Чехії. У працях І. М. Маєргойза [2], В. В. Покшишевського [4] та інших розглянуто урбанізаційні процеси, які протікали в Чехії за часів соціалізму. Сучасні українські науковці дуже мало уваги приділяють аналізу особливостей та тенденцій розвитку сучасних урбанізаційних процесів у Чеській Республіці. Домінують праці, у яких розглядається загальна демографічна ситуація в Чехії з коротким описом специфіки розвитку процесів урбанізації в країні [5]. Розвиток урбанізаційних процесів у Чеській Республіці дещо відмінний від країн Центрально-Східної Європи; саме тут відбуваються певні зміни у розміщенні міського населення, пов'язані з появою нових форм прояву процесів урбанізації, які ще не достатньо досліджені й потребують подальшого вивчення, що й зумовило вибір теми цієї публікації.

Мета дослідження – виявити особливості та специфіку розвитку сучасних урбанізаційних процесів у Чеській Республіці на рубежі ХХ–ХХІ ст. Відповідно до поставленої мети розв'язувалися такі **завдання**: 1) розглянути основні тенденції у розвитку сучасних процесів урбанізації у Чехії на рубежі ХХ–ХХІ ст.; 2) виявити регіональні відмінності у розміщенні міського населення і в показ-

никах урбанізованості територій у розрізі країв та окресів (районів); 3) розглянути особливості розвитку великих міст та міських агломерацій у Чеській Республіці.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Чеська Республіка – одна з європейських країн, де ще в середні віки виникло багато міст, тому тут міста мають неповторний національний колорит, а міська культура – старовинне походження. Нині значна частка міст є історичними центрами і містами-пам'ятками. Країна має густу мережу міських поселень (особливо дрібних), більша частина яких існує уже багато століть. Міста Чехії ще в середньовічні часи були наділені відповідними самоврядними правами й отримали магдебурзьке право. Вони виконували функцію центрів ремісництва, культурного і суспільного життя. Від XVI ст. малі міські поселення стали називати *містечками*. Так, у 1762 р. на чеських землях існувало 347 міст і 465 містечок, а в 1857 р. – 450 міст і 420 містечок [12]. Після проголошення незалежності Чехословацької Республіки в 1918 р. статус міських поселень був офіційно визнаний.

На початку XX ст. в Чехії почали проявлятися нові риси урбанізаційних процесів, про що свідчать зміни в рівні урбанізації держави. Так, у 1921 р. у містах із населенням понад 10 тис. осіб проживало 21,7 % населення чеських земель, а якщо брати до уваги й невеликі «містечка» з населенням понад 2 тис. осіб, то частка міських жителів уже тоді становила 44,9 % [3]. У 1938 р. у Чехословацькій Республіці було 524 міста і 535 містечок. Після встановлення комуністичного режиму в Чехословаччині в 1948 р. назву «містечко» перестали вживати. Після Оксамитової революції 1989 р. представники обшин, які в минулому мали статус містечок і міські органи управління, заявили про його відновлення. У 2000 р. в ЧР прийнято новий закон № 128/2000 Sb. щодо реформування місцевого самоврядування і визначення повноважень територіальних громад (общин). За цим законом понад чотирьом десяткам історичних міст було повернуто статус міста і майже трьом десяткам обшин – історичних містечок – підвищено статус або надано статус міста. В січні 2006 р. Палата депутатів чеського парламенту схвалила новий Закон про общини (муніципальний устрій) № 234/2006 Sb., за яким відновлювався статус містечок. Відповідно до ст. 2 цього закону містами стали всі населені пункти з кількістю жителів понад 3 тис. осіб, а також поселення з меншою чисельністю населення, які до 17.05.1954 р. мали статус міста. Цим же законом визначалися історичні міські поселення зі статусом «містечок», які мають чисельність населення менше 3 тис. осіб, а також ті поселення, які до 17.04.1954 р. мали такий статус. Протягом 2006–2008 рр. і в січні 2009 р. статус міст було поновлено 61 історичному місту. В наступні роки відбувалися незначні зміни у статусі міських поселень. Так, у 2011–2012 рр. статус міст отримали вісім поселень, а статус містечок – п'ять поселень. Залишилося ще близько 20 поселень, яким статус міських поселень ще не повернуто. Нині найбільше таких історичних міст є в Устецькому, Середньочеському і Карловарському краях. На час перепису населення 26 березня 2011 р. в ЧР нараховувалося **601 місто**, проте три з них не мали статусу самостійної общини і входили до складу окремих обшин. На початок 2013 р. загальна кількість міст зросла до **602**.

У 2006 р. статус містечок отримали 123 самоврядних населених пунктів (общин). Два містечка з них (Стрмілов і Вернержіце) у тому ж 2006 р. були переведені у ранг міст. У 2007 р. статус містечка отримало 51 поселення, у 2008 р. – 20, а в 2009–2012 рр. – 13 історичних поселень й одне сільське поселення (Шеветін). Таким чином, на кінець 2013 р. в Чеській Республіці статус **містечок** мали **211 поселень**, із них 207 історичних поселень відновили свій міський статус, який вони мали в минулому. Чотири сільських населених пункти також отримали статус містечок через їхню важливу роль у виконання промислових, транспортних (наприклад, Шеветін), культурно-освітніх та адміністративно-організаційних функцій (Окржішки, Павліков, Слабце).

Класичними містами в Чехії можна вважати всі, за рідким винятком, населені пункти, в яких проживає понад 5 тис. мешканців, і більшу частину поселень міського типу з 2–5 тис. мешканців. За класифікаційними ознаками нині до міст у Чехії відносять населені пункти з характерними ознаками міського способу життя – передусім із планомірною і багатоповерховою забудовою, з кількістю жителів не менше 2 тис. осіб і відповідною соціальною інфраструктурою, а також великою густотою населення, компактністю і концентрацією виробництва, типовою демографічною, соціальною і професійною структурою жителів, низьким рівнем зайнятості населення в сільському господарстві тощо. Міста з кількістю жителів менше 2 тис. вважаються надто малими містами. Це переважно історичні населені пункти, поселення з цінними історичними пам'ятками. До малих і дуже малих міських поселень належать і містечка, серед яких багато має мешканців менше 1000.

Згідно зі статистичними даними станом на 01.01.2013 р. у Чехії нараховувалося 813 міських поселень, серед них – 602 міста, в яких проживає 69,7 % всього населення країни, і 211 містечок із 2,3 % населення Чеської Республіки [7]. Для країни характерні поселення невеликих розмірів із міським типом будівництва (інколи в таких поселеннях проживає 1–2 тис. осіб). І лише Прага є одним містом-мільйонером на всю Чехію. Нині Чехію відносять до високоурбанізованих країн світу (рівень урбанізації – 72 %) [7].

Загалом для Чеської Республіки характерні такі особливості розселення міського населення: 1) міське населення помітно домінує над сільським; 2) мала кількість великих міст і невелика, за винятком столиці, чисельність населення у них (100–400 тис. осіб); 3) велика кількість невеликих за розмірами території і чисельністю населення міських поселень (міст та містечок); 4) значне поширення поселень проміжного (напівміського-напівсільського) характеру; 5) незначна кількість великих міських агломерацій, проте вони мають провідне значення у формуванні опорного каркасу території країни.

Протягом 2004–2008 рр. *рівень урбанізації* країни дещо зріс із 70,2 % у 2004 р. до 72,5 % на початок 2009 р. унаслідок переведення частини населених пунктів у ранг міських протягом 2006–2008 рр. на підставі нового закону про статус общин, росту рівня народжуваності населення та імміграційного притоку трудових мігрантів. Проте в наступні роки з падінням темпів росту населення рівень урбанізації дещо понизився і на початок 2012 р. він становив **72,02 %**. Міські території нині займають 11,2 % (16 693 км²) території країни, на яких розміщено 515 самоврядних міських общин і проживає 7,3 млн мешканців, що становить 70,2 % загальної кількості населення країни. Тому в статистичних довідниках є розбіжності щодо показників рівня урбанізації країни, оскільки часто не враховуються жителі 168 міст країни, які з адміністративних і планувальних позицій віднесені до сільських місцевостей.

На 1 січня 2012 р. в поселеннях міського типу Чехії загалом проживало 7,566 млн жителів, причому понад 53 % міського населення було сконцентровано в містах із кількістю жителів понад 10 тисяч. На початок 2012 р. в містечках ЧР проживало понад 244 тис. жителів (2,4 % всього міського населення країни) (табл. 1). Найбільша кількість населення, що проживає в містах, сконцентрована, окрім Праги, в Моравсько-Сілезькому (929 тис. жителів), Південноморавському (понад 726 тис. жителів) і Середньочеському (678 тис. жителів) краях, на території яких розміщені найбільші міста країни і розгалужена мережа міст. Найменша кількість міських жителів (252 тис. осіб) проживає в Карловарському краї, проте він є лідером за рівнем урбанізації. Найбільший рівень концентрації міського населення в містечках спостерігається у Середньочеському краї, де проживає близько 53 тис. осіб, Південноморавському краї – понад 46 тис. осіб і в краї Височіна – понад 46 тис. осіб, а найменше – в містечках Ліберецького і Карловарського країв (1,4 і 1,7 тис. осіб відповідно).

Як свідчить статистика, зростання частки міського населення в Чехії спостерігається з 1950 р. і триває донині, проте з певними коливаннями і зі зниженням темпів його росту. Частка міського населення в країні в 1950 р. становила 54,2 % і була більшою за середньорічний світовий показник майже у два рази (29,4 %) і фактично збігалася з часткою міського населення розвинених країн (54,5 %), проте водночас утричі перевищувала аналогічний показник для країн, що розвиваються (17,6 %) [3]. Вже починаючи з 1975 р., Чехія унаслідок швидких темпів росту міського населення перевищила показник рівня урбанізації розвинених країн. Проте з 2005 р. в країні спостерігається помітне зменшення темпів росту міського населення, на противагу сталому розвитку урбанізації у розвинених країнах, а також тенденції до швидкого зростання кількості міського населення у країнах, що розвиваються.

Аналіз темпів росту міського населення у Чехії дає підстави виділити два ключових етапи розвитку процесів урбанізації в країні. На першому етапі (від 1950 р. до 1980 р.) відзначено варіювання високих значень показника темпів росту рівня урбанізації країни (рис. 1). У середньому щорічне збільшення кількості міського населення відбувалося в межах від одного до двох разів. Помітно високими темпами відзначилися 1970-ті рр. Це пов'язано з тим, що на початку 1970-х рр. у країні існувала демографічна проблема – відтік сільських жителів у промислові центри. Загалом вікова структура населення була менш сприятлива, ніж у сусідніх державах. Тому уряд Чехії здійснив низку заходів для стимулювання народжуваності, що дали позитивний результат. Саме тоді частка міського населення збільшилася більше ніж удвічі [2].

Рис. 1. Динаміка середніх темпів росту міського населення в Чеській Республіці у 1950–2010 рр.

Незважаючи на поступове зниження темпів росту, до 1980 р. вони не опускалися нижче 1,45 %. Із першої половини 1980-х рр. темпи зростання частки міського населення різко знижуються. І вже від 1985 р. внаслідок зниження рівня народжуваності і природного приросту населення в країні стали характерними від’ємні показники у темпах росту міського населення країни (рис. 1). Найбільш кризовими виявилися 1995–2000 рр., коли темпи приросту міського населення були від’ємними і в середньому становили $-0,32\%$ через депопуляційні процеси в країні. Так, від 1985 р. і до 2005 р. у країні не спостерігалось приросту кількості міських жителів. Це пов’язано зі складною демографічною ситуацією в країні, яка й сьогодні суттєво не покращується. Природний приріст населення в останні десятиліття значно зменшився, передусім унаслідок різкого зниження рівня народжуваності. Так, природний приріст до 2005 р. був від’ємним і коливався в середньому в межах $-0,06\%$. Скорочувалася кількість молодого населення – показники народжуваності були нижчі від рівня смертності, що зумовило процес старіння нації. Ситуація дещо покращилася за останні вісім років, оскільки помітною є тенденція до зростання загальної кількості міського населення в країні. Цьому передували і зміни в демографічних показниках. Так, від 2008 р. простежується тенденція до позитивного природного приросту населення. Рівень народжуваності дещо зріс і перевищує рівень смертності. За статистичними даними на 2011 р., природний приріст населення в Чехії становив $0,2\%$ [7]. Збільшилися й обсяги міграцій жителів із сільських місцевостей до міст, а також імміграційний притік трудових мігрантів до Чехії, які в більшості випадків намагаються поселитися в міських поселеннях. На підставі прогнозів експертів можна зазначити, що темпи росту рівня урбанізації в Чехії до 2030 р. будуть у межах $0,5\%$ із незначним ростом. Дещо оптимістичнішим виглядає прогноз росту кількості міського населення в Чехії на період 2030–2050 рр., у якому зазначається, що темпи збільшення рівня урбанізації будуть наближатися до 1% [15].

На 01.01.2012 р. в Чеській Республіці нараховувалося 598 населених пунктів зі статусом самоврядного міста, із них 132 з кількістю населення понад 10 тис. осіб. Столиця країни – Прага – має статус головного міста країни, який визначений окремим законом. У столиці проживає 1247 тис. мешканців (на 01.01.2013 р.). Крайові міста згідно із законом є центрами країв. Серед міст країни особливо виділяються так звані **статутарні міста**, яких на початок 2013 р. нараховувалося 25. Статутарні міста мають особливий адміністративний статус через виконання ними функцій крайових і районних центрів, організаційних центрів навколишніх територій. Їхній статус визначений законом 2000 р. і вони поділяються на міські частини або округи, яким передаються деякі компетенції від міської влади. Інші міста мають звичайний статус самоврядних общин, окрім трьох міст, які не мають цього статусу і входять до складу окремих общин поряд з іншими населеними пунктами.

Найбільша кількість міст сконцентрована в промислово розвинутих краях – Середньочеському (82 міста), Устецькому (58), Пльзенському (56) і Південночеському (54) краях. Найменшу кількість міст мають Оломоуцький і Злінський краї – по 30. Містечка найбільше поширені в Середньочеському (47 містечок) і Південноморавському (40) краях та краї Височіна (40). У Карловарському краї всього одне міське поселення має статус містечка (табл. 1).

Таблиця 1

Основні показники розвитку урбанізаційних процесів у краях Чеської Республіки*

Край	Кількість усього міського населення на 01.01.2012 р.	Кількість міст на 01.01.2013 р.	Кількість містечок на 01.01.2013 р.	Частка населення міст, %	Частка населення містечок, %	Частка всього міського населення на 01.01.2012 р., %	Індекс урбанізованості Ед. Арріага (Ia)	Площинний коефіцієнт урбанізованості території (Iг)	Індекс лідерства адміністративних центрів країв
Прага	1 241 664	1	–	100,0	–	100,0	1246,8	197046,5	1,33
Середньочеський	730 302	83	48	53,0	4,1	57,1	10,9	67,1	9,64
Південночеський	434 148	54	20	64,2	4,0	68,2	20,7	141,3	0,85
Пльзенський	395 894	57	11	67,4	1,9	69,3	52,0	490,4	2,78
Карловарський	252 451	38	1	82,7	0,6	83,3	17,8	406,1	0,57
Устецький	667 351	59	9	79,7	0,9	80,6	30,7	423,8	0,43
Ліберецький	342 731	39	2	77,8	0,3	78,1	33,8	809,8	0,94
Кралове-градецький	385 797	48	10	67,3	2,4	69,7	21,6	336,0	1,11
Пардубецький	329 053	38	9	62,3	1,4	63,7	20,2	332,4	1,27
Височіна	339 712	34	40	57,3	9,1	66,4	12,3	130,1	0,51
Південно-моравський	773 898	49	40	62,3	4,1	66,4	126,6	1261,4	3,59
Оломоуцький	378 112	30	12	56,6	2,6	59,2	25,1	351,2	0,74
Злінський	362 309	30	6	59,9	1,7	61,6	17,4	329,6	0,70
Моравсько-сілезький	932 896	42	3	75,5	0,4	75,9	90,6	1226,0	1,18
Чеська Республіка	7 566 318	602	211	69,7	2,3	72,0	187,4	1,0	1,33

* Розраховано і складено авторами.

Найбільшими в ЧР є міста, кількість жителів у яких перевищує 100 тис. осіб. Таких міст у Чехії шість – Прага, Брно, Острава, Пльзень, Оломоуц і Ліберець. У них проживає близько 21 % населення країни (2190 тис. осіб на 01.01.2012 р.). У містах Оставі, Пльзені та Оломоуці в останні роки населення зменшується через значний його відтік в інші регіони країни. В Оломоуці кількість жителів на кінець 2011 р. зменшилася до 99,5 тис. осіб і місто перейшло в категорію міст із чисельністю жителів від 50 до 100 тис. осіб, які в Чехії вважаються також великими містами. За даними перепису 2011 р., в Чехії нараховувалося 16 таких міст (Усті-над-Лабем, Градець-Кралове, Чеське-Будейовіце, Пардубіце, Злін та ін.). Нині у цій групі міст проживає загалом близько 11 % населення Чехії (1137 тис. осіб на 01.01.2012 р.). Деякі великі міста (Усті-над-Лабем, Злін, Кладно, Гавіржов, Мост, Карвіна, Фрідек-Містек та ін.) мають негативні тенденції щодо зменшення кількості населення через відтік населення в інші регіони країни та низькі показники його природного приросту. Ця група міст характерна для найбільших гірничопромислових районів ЧР, які розвиваються на базі Північно-чеського й Остравсько-Карвінського вугільних басейнів, а також для основних житниць країни, де інтенсивне сільське господарство поєднується з розвинутою обробною промисловістю – для Полаб'я й особливо для південної і центральної частини Моравії.

До середніх міст у Чехії відносять міста з кількістю жителів від 20 до 50 тис. осіб. Таких міст нині налічується 42. Переважно це промислові та адміністративні центри (Хомутов, Пршеров, Яблонець-над-Нісоу, Млада-Болеслав, Простейов, Тршебіч, Чеська Ліпа, Тршінець, Табор, Зноймо та ін.). У них проживає близько 12 % усього населення країни (1217 тис. жителів на 01.01.2012 р.).

Малі міста з кількістю жителів від 10 до 20 тис. осіб концентрують значну частку міського населення Чехії (на 01.01.2012 р. 955 тис. осіб, або 12,6 % всього міського населення). Більшість із

них є багатофункціональними центрами низових адміністративних одиниць. Нині їх налічується 68. Деякі з них у перспективі можуть перерости в категорію середніх (Мельнік, Жатець, Граніце, Бєроун, Лоуні, Отроковіце, Кралупи-над-Влтавоу, Кадань, Остров та ін.) за умови збільшення інтенсивності росту населення.

У Чехії характерною ознакою є наявність великої кількості невеликих міст із кількістю жителів від 2 до 10 тис. мешканців. На 01.01.2005 р. їх нараховувалося 396, а на 26.03.2011 р. – 356 (58,4 % усіх міст), серед яких 218 міст із кількістю жителів від 2 до 5 тис. осіб. Зменшення їх кількості пов'язане з міграційним відтоком населення і депопуляційними процесами, що зумовило перехід частини таких міст у нижчу категорію. У цих містах густина населення невелика, помітна частка населення (до 15 %) працює в сільському господарстві. Найбільше таких міст у Південноморавському, Середньочеському, Пльзенському і Моравсько-Сілезькому краях, а найменше – в Карловарському краї.

Чехія виділяється значною кількістю дуже малих міст і містечок. За даними перепису населення Чехії, на 26.03.2011 р. в країні нараховувалося 87 міст із чисельністю жителів від 1 до 2 тис. жителів, а також 27 населених пунктів зі статусом міста, у яких кількість жителів становила менше 1 тис. осіб. Усі ці міські поселення в минулому мали статус містечок або міст. Найменшими за кількістю жителів є міста Пршебуз (74 жителів на 26.03.2011 р.) у Карловарському краї, Лоучна-под-Кліновцем (91 житель) в Устецькому краю, Божі-Дар (196 жителів) у Карловарському краї, Вислуні (351 житель) в Устецькому краї, а також Рейштейн, Янов, Рожмберк-над-Влтавоу, Андельська Гора та ін. Всі вони виділені в окремі міські общини. З історичних міст найменшим чеським містом є **Рабштейн-над-Стржелоу** (25 жителів), яке нині є окремою частиною міської общини міста Манетіна (Пльзенський край) і не має самостійних органів управління. У республіці є ще 30 історичних міст, проте вони донині не мають міського статусу, хоча є самоврядними общинами сільського типу.

Сучасні процеси урбанізації в ЧР мають свою специфіку, зумовлену історичним розвитком країни, розвитком ремесел і промислового виробництва та значною різноманітністю природних умов. Спостерігаються помітні просторово-часові відмінності в рівнях урбанізації у різних частинах країни внаслідок впливу комплексу різних факторів. Розвиток промислового виробництва створив передумови для утворення значних урбанізованих ареалів. У найбільших міських агломераціях починають чітко проявлятися процеси субурбанізації. Проте існують суттєві відмінності в рівнях урбанізованості території країни. Так, тільки п'ять країв мають рівень урбанізації (частка міського населення у загальній чисельності населення) вищий за середньодержавний (табл. 1). Найвищий рівень урбанізації, за винятком Праги (100 %), мають краї Західної Чехії – Карловарський (83,3 % від усього населення краю), Устецький (80,6 %), Ліберецький (78,1 %). Дещо нижчий рівень урбанізації характерний для Моравсько-Сілезького і Пльзенського країв. Найнижчий рівень урбанізації спостерігається в Середньочеському (57,1 %), Оломоуцькому (59,2 %) і Злінському (61,6 %) краях. Помітним є деякий спад у рівнях урбанізації протягом 1995–2008 рр. як по країні загалом (на 0,3 %), так і в окремих краях: у Карловарському на 1,5 %, Устецькому – на 0,7 %, Ліберецькому – на 1,1 %, Кралоувеградському – на 0,8 % через відтік міського населення з вугледобувних депресивних поселень і невеликих міських поселень. Ця тенденція домінує й до сьогодні. Водночас спостерігався деякий ріст рівня урбанізації у Середньочеському, Пльзенському, Злінському краях й Височіні. Це було зумовлено демографічними процесами в промислово розвинутих краях і міграційними процесами при помітному збільшенню притоку іммігрантів у міські поселення цих країв, а також відновленням статусу містечок і міст для частини історичних поселень.

Аналіз статистичних даних дає підстави для групування територій за рівнем урбанізації на рівні таких статистичних одиниць, як окреси (райони) задля більш ширшого виокремлення регіональних відмінностей країни (табл. 2).

Серед окресів (районів) Чеської Республіки найвищий рівень урбанізації мають міські окреси – Прага і Брно-место (100 %), а також окреси з великими і середніми містами та невеликою кількістю сільських поселень (Пльзень-место – 93,1 %, Мост, Острава-место, Карвіна, Дечін, Хомутов, Хеб, Ліберець та ін.) (табл. 2). Окреси Західної Чехії утворюють чіткий просторовий ареал із найвищим рівнем урбанізації (рис. 2). Загалом 19 окресів (районів) Чехії мають рівень урбанізації, вищий за загальнодержавний показник (70,5 % у 2008 р. і 72,0 % – у 2011 р.). У більшості районів країни

рівень урбанізації коливається від 60 до 70 %. Із 77 районів лише шість мають рівень урбанізації нижчий за 50 %. Це райони з високою густотою сільського населення в Південній Моравії (Годонін і Брно-венков), а також приміські райони навколо великих міст, які виділені в окремі адміністративні одиниці (Прага-захід, Прага-схід, Пльзень-північ, Пльзень-південь). Район Прага-захід має найнижчий рівень урбанізації в країні (38,8 %) (рис. 2).

Таблиця 2

Групування окресів Чехії за рівнем урбанізації у 2012 р.*

Частка міського населення у загальній чисельності населення, %	Рівень урбанізації	Окрес (район)**
80 і більше	дуже високий	Пльзень-место, Хеб, Карлові Вари, Соколов, Дечін, Хомутов, Мост, Теплице, Усті-над-Лабем, Ліберець, Яблонець-над-Нісоу, Чеська Ліпа, Брно-место, Карвіна, Острава-место
70–79,9	середній	Чеське-Будейовіце, Табор, Клатові, Тахов, Пардубіце, Йіглава (Йглава), Злін, Градець-Кралове, Наход, Трутнов
60–69,9	нижчий за середній	Бенешов, Кладно, Кутна Гора, Мельнік, Млада-Болеслав, Німбурк, Йіндржіхув-Градець, Пісек, Прахатіце, Страконіце, Домажліце, Літомержіце, Лоуні, Хрудім, Усті-над-Орліці, Гавлічкув Брод, Пельгржімов, Тршебіч, Бланско, Кромержіж, Брунталь, Нові-Йічін, Йічін, Рихнов-над-Кнежноу, Оломоуц, Пршеров
50–59,9	низький	Бероун, Колін, Пршібрам, Раковнік, Чеські Крумлов, Рокіцани, Семіли, Світави, Ждяр-над-Сазавоу, Бржецлав, Вишков, Зноймо, Угерське Градіште, Всетін, Фрідек-Містек, Опава, Єсенік, Простейов, Шумперк
менше 50	дуже низький	Прага-захід, Прага-схід, Пльзень-південь, Пльзень-північ, Годонін, Брно-венков

* Складено авторами.

** Назви окресів подано так як вони звучать чеською мовою згідно рекомендацій Міжнародної картографічної асоціації (МКА).

У дослідженнях регіональних систем розселення важлива роль відводиться таким поняттям, як «урбанізованість», «урбаністична структура», «урбаністична концентрація». Так, зокрема, під час розгляду поняття «урбанізованість» і методів її оцінки часто використовують індекс урбанізованості Ед. Арріага (Ia) та площинний коефіцієнт урбанізації (It) як модифікацію індекса урбанізованості Ед. Арріага.

Індекс урбанізованості Ед. Арріага розраховується за такою формулою:

$$I_a = \sum_{i=1}^{i=n} C_i^2 / P, \quad (1)$$

де C_i – людність i -того міста досліджуваної території, тис. жителів; P – загальна кількість населення досліджуваної території, тис. осіб; n – число міських поселень [6].

Ідея індексу урбанізованості Ед. Арріага полягає в диференціації розмірів міст завдяки піднесенню до квадрату їх людності, тому різко зростає значення залишкової оцінки великих міст. Він дає змогу більшою мірою враховувати роль великих і середніх міст, які є головними суб'єктами процесу урбанізації. Значення індекса урбанізованості Ед. Арріага в Чеській системі розселення у розрізі країв змінюється від 10,9 до 1246,8, а в середньому по країні становить 187,4 (табл. 1). Звичайно, найбільш урбанізованим краєм є Прага з коефіцієнтом 1246,8 у складі одного міста – столиці Чехії. Найбільш урбанізованими краями є також Південноморавський (Ia = 126,6), Моравсько-Сілезький (90,6) і Пльзеньський (52,0) краї. Це пов'язано насамперед із тим, що на території перших двох країв розміщені найбільші міста Чехії, які водночас виділені в окремі адміністративно-статистичні одиниці – окреси. Так, у Південноморавському – це окрес Брно-место з коефіцієнтом урбанізованості 378,2, у Моравсько-Сілезькому – Острава-место (269,8). Роль великих і найбільших міст у таких краях, як

Карловарський, Злінський, Середньочеський і Височіна, є менш значною, про що свідчать їхні коефіцієнти урбанізованості. Так, найнижчим цей показник є у Середньочеському краї – 10,9. Це насамперед пов'язано з високою часткою сільського населення, а також із відсутністю великих міст і переважанням невеликих міських поселень (містечок), розміщених навколо Праги. Середньочеський край характеризується також наявністю окресу Прага-захід із найнижчим показником урбанізованості по країні.

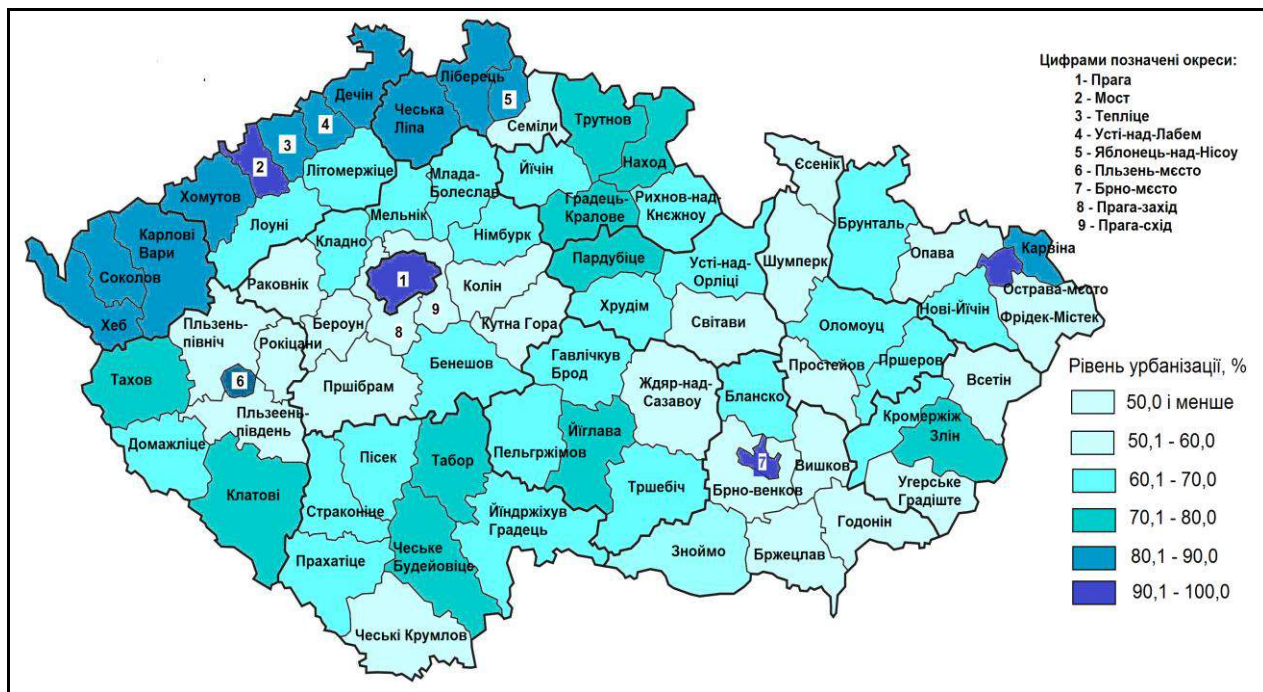

Рис. 2. Рівень урбанізації в окресах (районах) Чеської Республіки в 2012 р.

Універсальним і водночас простим є площинний (територіальний) коефіцієнт урбанізованості, який коригує попередній індекс з урахуванням площі території адміністративних одиниць (країв та окресів). Площинний коефіцієнт урбанізованості території розраховується за такою формулою:

$$I_T = \sum_{i=1}^{i=n} C_i^2 / PS, \quad (2)$$

де C_i – людність i -того міста досліджуваної території, тис. жителів; P – загальна чисельність населення досліджуваної території, тис. жителів; S – площа досліджуваної території, тис. км²; n – число міських поселень [1].

Розрахунки цього показника для країв Чехії показали, що значення площинного коефіцієнта урбанізованості I_T у краях коливається від 67,1 до 197046,5 особи/км². Найнижчі його значення простежуються в Середньочеському (67,1 особи/км²), краї Височіна (130,1) і Південночеському (141,3) краях. У групу країв зі значенням цього коефіцієнта від 300 до 500 осіб/км² входять Злінський, Оломоуцький, Пардубецький, Краловеградський, Устецький, Карловарський і Пльзенський краї. Найвищими значеннями цього показника виділяються Ліберецький (809,8 чол./км²), Моравсько-Сілезький (1226,0), Південноморавський (1261,4) краї, а лідером є край Прага (197046,5 особи/км²) через наявність у системі розселення лише одного столичного центру. Цей показник ще рельєфніше підкреслює наявність у національній системі розселення Чехії територій із різними тенденціями у прояві процесів урбанізованості.

Серед окресів лідерами за значенням площинного коефіцієнта урбанізованості I_m є Прага, Острава-місто, Брно-місто, Пльзень-місто, а також Усті-над-Лабем і Мост. Найнижчі значення цього коефіцієнта характерні для приміських окресів Пльзень-північ, Пльзень-південь і Брно-венков (рис. 3). Для більшості окресів (46 із 77, або 60 %) характерним є невеликий площинний коефіцієнт

урбанізованості (Іт менше 1000 осіб/км²). Це пов'язано з великою кількістю малих міських поселень і невеликою кількістю населення у них. У просторовому аспекті чітко виділяється зона низького рівня площинної урбанізованості в Південно-Західній, Південній, Північно-Східній Чехії та Південній Моравії, де домінують території зі сільськогосподарською спеціалізацією виробництва і великими ареалами розселення сільського населення через кращі природно-орографічні й агрокліматичні умови.

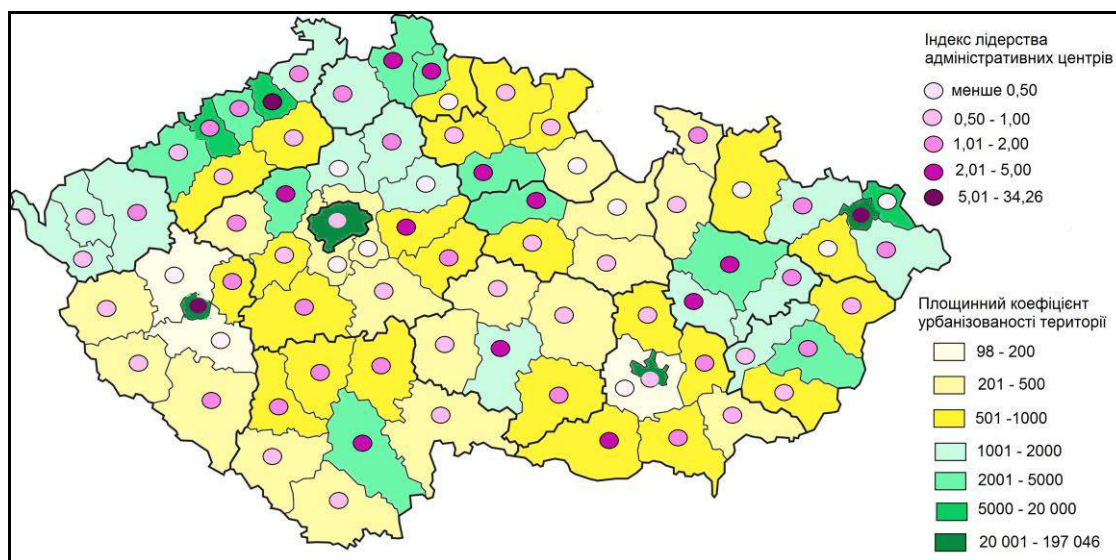

Рис. 3. Рівень урбанізованості та індекс лідерства адміністративних центрів в окресах Чеської Республіки у 2012 р.

Характерною особливістю урбанізаційних процесів у Чехії є те, що для деяких країв характерна гіпертрофія розвитку найбільших міст, передусім адміністративних центрів. Значення адміністративних центрів можна оцінити індексом лідерства, який визначається відношенням кількості населення адміністративного центру до суми кількості населення чотирьох наступних за рангом міських поселень досліджуваної території [1].

Найвищими показниками лідерства адміністративних центрів країв характеризується Середньочеський (за рахунок Праги), Південноморавський та Пльзенський краї. У Карловарському, Південночеському, Устецькому, Ліберецькому, Оломоуцькому та Злінському краях і краї Височіна крайові центри поступаються за чисельністю населення чотирьом іншим міським поселенням краю і коефіцієнти лідерства коливаються від 0,43 до 0,94. Найменшим індексом лідерства характеризується краї Височіна (0,51) й Устецький краї (0,43) (табл. 1). Незважаючи на те, що окрес Усті-над-Лабем в Устецькому краї виділяється переважанням середніх міст і високим індексом лідерства крайового центру, проте в адміністративному центрі проживає в 10,2 разу більше населення, ніж у чотирьох інших за рангом міст окресу. Решта шість окресів краю мають низькі значення цього показника, тому для Устецького краю загалом не характерний гіпертрофований розвиток найбільших міст.

Якщо у Південноморавському краї не спостерігається різкої диференціації цих показників у розрізі окресів, то у Пльзенському краї це, навпаки, чітко проявляється. Так, найвищий показник індексу лідерства по країні має окрес Пльзень-место (34,3). Саме тут спостерігається гіпертрофія двох міст, які розміщені на території окресу – Пльзені та Старі-Пльзенця. В інших шести окресах цього краю індекс лідерства незначний і не перевищує 1,5. Помітною є диференціація цього показника в Моравсько-Сілезькому краї з окресом Острава-место. В цьому окресі розміщено чотири міські поселення з різким домінуванням адміністративного центру окресу й краю – Острави. Тому індекс лідерства (7,25) в цьому окресі є другим за величиною після окресу Пльзень-место. Загалом по країні в 36 окресах індекс лідерства адміністративних центрів перевищує значення 1,0 (табл. 2, рис. 3).

У Чеській Республіці урбанізовані території характеризуються високим ступенем концентрації господарського потенціалу та сфери послуг. Вони сформувалися в районах із досить потужним природно-

ресурсним потенціалом і розвинутою промисловістю та сільським господарством. У Чехії в межах урбанізованих територій сформувалося 12 міських агломерацій та 26 значних центрів розселення [3].

Найбільша міська агломерація – **Празька**, ядром якої є столиця Прага з навколишніми містами (Кладно, Беровун, Кралупі-над-Влтавоу, Мельнік, Брандіс-над-Лабем, Чеські Брод, Ржічани та ін.). Всього до складу Празької агломерації входить близько 40 міських поселень. Вона займає територію площею близько 800 км², на якій проживає понад 1,6 млн осіб і сконцентровано понад 13 % населення країни. Столична моноцентрична агломерація має чітку тенденцію до розростання через поширення процесів субурбанізації. Як і в більшості міст Східної та Центральної Європи від середини 1990-х рр. природний приріст населення в місті мінімальний і основне джерело зростання кількості населення столиці – це внутрішньодержавна й особливо зовнішня міграція. Середня густина населення в цій агломерації удвічі більша, ніж, наприклад, у найбільшій агломерації Словаччини – Братиславській [5].

Другою за кількістю жителів (понад 1,15 тис.) є **Остравська агломерація**, яка займає найбільшу в країні урбанізовану зону площею близько 1700 км². На неї припадає понад 10 % населення країни. Вона є поліцентричною агломерацією, де ядром виступає Острава, проте іншими ядрами слугують Карвіна, Фрідек-Містек, Тршінець, Нові-Йічін, Орлова, Богумін, Чеські Тешін і Гавіржов. Ріст агломерації тісно пов'язаний із видобутком високоякісного кам'яного вугілля та розвитком чорної металургії, що надало Оставі індустріального вигляду і через що вона отримала неофіційну назву «сталеве серце республіки» в часи існування соціалістичної Чехословаччини.

Дещо меншими за кількістю жителів є Брненська і Пльзенська агломерації, проте **Брненська** агломерація має досить високий ступінь деконцентрації міських поселень і займає площу понад 1000 км². Брненська агломерація є моноцентричною, де роль головного ядра виконує Брно. Іншими центрами є Бланско, Тішнов, Росіце, Іванчіце, Жидлоховіце і Славков. У цій агломерації сконцентровано понад 0,7 млн жителів (0,7 % населення країни). **Пльзенська** агломерація займає невелику зону, де ядром виступає Пльзень і меншим центром є Рокіцани. Тут проживає близько 400 тис. жителів.

Устецько-Мостецько-Хомутовська агломерація поліцентрична і має такі ядра, як Усті-над-Лабем, Тепліце, Мост і Хомутов. Іншими важливими центрами в цій агломерації є промислові центри Біліна, Літвінов, Кадань. Вона розосереджена і займає територію понад 1000 км² [3]. Іншими поліцентричними агломераціями є Градецько-Пардубецька і Карловарсько-Соколовсько-Хебська. Градецько-Пардубецька агломерація сформувалася на базі таких ядер, як крайові центри Градець-Кралове і Пардубіце. У Карловарсько-Соколовсько-Хебській агломерації основними ядрами є Карлові Вари, Соколов і Хеб. У ролі меншого центру виступає місто Остров. Оломоуцька, Ліберецька, Злінська, Чесько-Будейовіцька та Йіглавська агломерації сформувалися як невеликі моноцентричні метрополітенські ареали на базі крайових центрів.

Значними центрами розселення, навколо яких концентрується населення і формуються невеликі міські агломерації, є понад 20 окремих урбанізованих районів із різним ступенем сформованості. Серед них найбільшими центрами в Середньочеському краї є Колін, Млада-Болеслав, Кутна Гора, у Південній Чехії – Табор, Пісек, Страконіце, в Південноморавському краї – Годонін, Бржецлав, Зноймо, в Моравсько-Сілезькому краї – Опава, Копршівніце та ін.

У розвитку процесів урбанізації в Чеській Республіці можна виділити економічний, екологічний, соціальний і територіальний аспекти (останній виділений досить умовно, оскільки він об'єднує всі інші) [4].

Економічний аспект полягає в тому, що якщо раніше концентрація промисловості давала додатковий ефект («ефект агломерації») через широкі можливості комбінування і кооперації, використання надконцентрації, то пізніше на передній план вийшли негативні моменти: транспортний колапс міст, труднощі водопостачання, проблеми екології. У зв'язку з цим промисловість поступово втрачає першість у великих містах, а її місце займають інші функції: науково-освітні, фінансові, управлінські та ін.

Екологічні проблеми чеських міст (особливо великих) полягають у тому, що вони усіяло забруднюють довкілля, прямо і непрямо впливаючи на величезні території.

Соціальний аспект урбанізації досить багатоплановий. Він виявляється в різких відмінностях рівня і якості життя в багатих містах і менш розвинутих периферійних районах країни, у соціальних контрастах усередині великих міст.

Просторовий аспект урбанізації пов'язаний зі всіма попередніми. «Розповзання» агломерацій (субурбанізація) означає поширення міського способу життя на всі великі території, а це, у свою чергу, призводить до загострення екологічних проблем, до зростання транспортних потоків («агломерація й оточення»), до відтіснення на далеку периферію сільськогосподарських і реакційних зон. Наприклад, Прага розширюється на південний схід і південний захід уздовж автомобільних шляхів і залізниць, річок Влтави і Бєроунки. Для Празької та інших агломерацій характерний відтік населення на окраїни великих міст та їх околиці, що зумовлює інтенсивне заселення приміських територій.

Щодо перспектив розвитку урбанізаційних процесів у Чехії, то науковці стверджують, що в країні й надалі зростатиме кількість міських жителів. Так, за прогностичними оцінками у 2030 р. рівень урбанізації у Чехії досягне майже 75 %, а у 2050 р. – понад 80 % [15]. Місто Прага і Празька агломерація залишатимуться найбільшими в країні.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Дослідження сучасного стану особливостей урбанізаційних процесів у Чеській Республіці показує наявність певних тенденцій та особливостей у їхньому розвитку. За останні роки проявляється позитивна динаміка росту кількості міського населення Чехії. Характерною ознакою є просторова диференціація територій Чехії за рівнем урбанізації. Проведені розрахунки індексів урбанізованості і лідерства адміністративних центрів у крайових і районних системах розселення міського населення показують наявність значних просторових диспропорцій у прояві процесів урбанізації на різних територіях. Перспективи подальших досліджень пов'язані з більш глибоким суспільно-географічним аналізом процесів урбанізації в окремих окресах країни.

Джерела та література

1. Зорин И. В. Некоторые методы измерения уровня урбанизации / И. В. Зорин, И. В. Канцеевская // Проблемы современной урбанизации. – М. : Статистика, 1972. – С. 191–203.
2. Маергойз И. М. Чехословацкая Социалистическая Республика. Экономическая география / И. М. Маергойз. – М. : Мысль, 1964. – 732 с.
3. Миштера Л. Экономическая география Чехословакии / Л. Миштера ; пер. с чеш. В. Н. Даньшиной. – М. : Прогресс, 1984. – 286 с.
4. Покшишевский В. В. География населения зарубежных стран / В. В. Покшишевский. – М. : Мысль, 1971. – 174 с.
5. Юрківський В. М. Регіональна економічна і соціальна географія. Зарубіжні країни : підручник / В. М. Юрківський. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 2001. – 416 с.
6. Arriaga E. A new approach to the measurement of urbanization / E. Arriaga // Economic development and culture change. – 1970. – № 2. – P. 206–218.
7. Czech Statistical Office (CZSO) [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.czso.cz/eng/redakce.nsf/i/home>
8. Čermák Z. Migrace a suburbanizační procesy v České republice / Z. Čermák // Demografie. – 2005. – № 47. – Č. 3. – S. 169–176.
9. Čermák Z. Současné tendence vývoje obyvatelstva metropolitních areálů v Česku : dochází k významnému obratu? / Z. Čermák, M. Hampl, J. Müller // Geografie. – 2009. – № 114. – Č. 1. – S. 37–51.
10. Hampl M. Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext / M. Hampl. – Praha : DemoArt pro Univerzitu Karlovu, Přírodovědeckou fakultu, 2005. – 147 s.
11. Ouředníček M. Sub Urbs : krajina, sídla, lidé / M. Ouředníček, P. Spackova, J. Novak. – Praha : Academia, 2013. – 200 s.
12. Seznam bývalých měst v Česku [Elektronický zdroj]. – Режим доступа : http://cs.wikipedia.org/wiki/B%C3%BDval%C3%A1_m%C4%9Bsta_v_C4%8Cesku
13. Sýkora L. Suburbanizace a její sociální, ekonomické a ekologické důsledky / L. Sýkora. – Praha : Ústav pro ekopolitiku o. p. s., 2002. – 191 s.
14. Suburbanizace.cz [Electronic resource]. – Mode of access : www.suburbanizace.cz
15. Vobecká J. Dojížděkový přístup k vymezení městského, příměstského a venkovského obyvatelstva v České republice / J. Vobecká // Demografie. – 2009. – № 51. – S. 14–22.
16. United nation department of economic and social affairs [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.un.org/en/development/desa/index.html>

Лажник Владимир, Вовчук Яна. Особенности развития современных урбанизационных процессов в Чешской Республике. Проанализированы тенденции развития урбанизационных процессов в Чешской Республике на рубеже XX–XXI вв. Рассмотрены общие особенности расселения городского населения в Чехии

через призму его регіональної диференціації. Виявлені фактори, які обумовили прискорені темпи урбанізації в країні. Проведено групування округів по рівню урбанізації. Для аналізу розселення міського населення Чехії по районах (окресах) і краях розраховані індекси урбанізованості територій країв і округів і індекси лідерства їх адміністративних центрів. Розглянуті особливості розвитку найбільш великих міст і агломерацій Чехії. Виявлені проблеми і перспективні напрями розвитку урбанізаційних процесів в Чеській Республіці.

Ключевые слова: агломерация, край, город, окрес, особенности расселения, городское население, урбанизационные процессы, урбанизация, индекс урбанизированности.

Lazhnik Volodymyr, Vovchuk Yana. Features of the Development of the Urbanization Processes in the Czech Republic. The trends of the development of the urbanization processes in the Czech Republic at the turn of XX–XXI century are analyzed. The general features of the resettlement of the urban population in the Czech Republic through the prism of its regional differentiation are considered. The factors that led to the accelerated pace of urbanization in the country are examined. The grouping of the districts by level of urbanization is led. The indexes of urbanization of the regions and districts and indexes of leadership of their administrative centres for the analysis of urban settlement areas in the Bohemia are calculated. The features of development of the largest Czech cities and agglomerations are considered. The problems and future directions of development of the urbanization process in the Czech Republic are examined.

Key words: agglomeration, region, city, district, the features of the settlement, urban population, the processes of the urbanization, urbanization, index of the urbanization.

Стаття надійшла до редколегії
11.12.2013 р.

УДК 911.3:314.1(477.82:81)

**Володимир Поручинський,
Ірина Поручинська**

Особливості динаміки та сучасні тенденції процесу народжуваності населення Північно-Західного економічного району

У статті проаналізовано особливості динаміки народжуваності населення Північно-Західного економічного району України за 1991–2012 рр. Розглянуто тенденції процесу народжуваності населення на сучасному етапі. Визначено особливості народжуваності населення за віковими групами матерів та типом поселень. Розраховано загальний, спеціальний та частковий коефіцієнти народжуваності, а також нетто-коефіцієнт відтворення населення. Здійснено оцінку рівня народжуваності населення в районі. Проведено зіставлення з аналогічними середньоукраїнськими показниками. Виявлено регіональні особливості процесу народжуваності населення. Здійснено групування міст і адміністративних районів Північно-Західного економічного району за значенням загального коефіцієнта народжуваності населення.

Ключові слова: народжуваність населення, загальний коефіцієнт народжуваності, спеціальний коефіцієнт народжуваності, нетто-коефіцієнт відтворення населення.

Постановка наукової проблеми та її значення. В останні десятиліття демографічні проблеми привертають увагу і фахівців, і широкої громадськості. Особливо актуальними є дослідження рівня народжуваності, який визначає темпи відтворення населення та демографічну ситуацію в країні та її окремих регіонах. Сучасна регіоналізація розвитку економіки та територіальні відмінності в демографічних тенденціях зумовлюють потребу вивчення процесів народжуваності населення на регіональному рівні.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Різні аспекти процесів народжуваності населення активно досліджували такі вчені, як С. Ю. Аксьонова, В. Думанська, Е. М. Лібанова, С. Г. Стеценко, М. І. Фашевський та ін. [1; 7; 8; 11; 12]. Особливості процесу народжуваності населення в територіальному аспекті та їх взаємозв'язок із соціально-економічним розвитком регіонів завжди перебували в центрі уваги багатьох соціо-економіко-географів. Зокрема Н. І. Прищук досліджувала демографічну ситуа-